

دو فصلنامه تفسیر پژوهی

سال سوم، شماره ششم

پاییز و زمستان ۹۵

صفحات ۳۷-۵۶

چگونگی دلالت آیه ۳۳ آل عمران بر برگزیدگی آل محمد (ص)*

میثم خلیلی**

جواد فرامرزی***

چکیده

در آیه ۳۳ سوره «آل عمران» به برتری برخی انبیای الهی و خاندان ایشان تأکید شده است. پرسش پژوهش حاضر پیرامون چگونگی دلالت این آیه بر برتری «آل محمد(ص)» طبق دیدگاه فریقین است. این مقاله درصدد است با استناد به تفاسیر و روایات فریقین، و با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، آرای مفسران فریقین را ذیل آیه ۳۳ آل عمران، در توضیح دلالت آیه بر برگزیدگی آل محمد (ص) مورد بررسی و تحلیل قرار دهد. بررسی‌ها نشان می‌دهد هر چند آیه به صراحت از «آل محمد(ص)» نام نبرده است؛ اما با رجوع به تفاسیر و روایات فریقین و همچنین مستند به شواهد قرآنی مانند آیات ۵۴ نساء و ۱۳۰ صافات و روایاتی که در آن‌ها از لفظ «آل محمد(ص)» به عنوان تفسیر آیه استفاده شده؛ همچنین روایاتی که صلوات خاص بر «آل محمد(ص)» را نقل نموده‌اند و... آیه بر برگزیدگی پیامبر (ص) و عترتش که همان «آل» و از ذریه حضرت ابراهیم(ع) می‌باشند، دلالت دارد.

کلیدواژه‌ها: برگزیدگی، آل محمد (ص)، آیه ۳۳ سوره آل عمران، فریقین.

*- تاریخ دریافت: ۹۵/۱۲/۱۴ تاریخ پذیرش: ۹۶/۰۷/۱۳

** دانش آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآنی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم-آمل meysam.khalili1370@gmail.com

Javadfaramarzi70@gmail.com

*** استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم

۱. مقدمه

در آیاتی از قرآن کریم، از جمله آیه ۳۳ سوره آل عمران، به برگزیدگی برخی پیامبران و نسل و ذریه ایشان تأکید شده است؛ «إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَ نُوحًا وَ آلَ اِبْرَاهِيمَ وَ آلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ؛ خداوند، آدم و نوح و آل ابراهیم و آل عمران را بر جهانیان برتری داد». در این آیه به برگزیدگی انبیای الهی؛ یعنی آدم (ع)، نوح (ع)، ابراهیم (ع) و خاندانش، موسی (ع) و خاندانش تأکید شده است (بلخی، ۱۴۲۳ق: ۲۷۱/۱) مقصود از «اصطفاء» در آیه، نوعی اختیار و برگزیدن افراد در یک یا چند امر است که دیگران با آنان در این امور شرکت ندارند. (طباطبایی، ۱۳۷۴ش: ۳، ۲۵۸) این آیه، یکی از دلائل جعل الهی مقام نبوت و امامت است و می‌فرماید: پیامبران الهی همانند آدم و نوح و ابراهیم، انتخاب جانشینی خود را به مردم واگذار نکردند؛ بلکه خداوند همان‌گونه که خودشان را انتخاب و انتصاب کرده بود، جانشینان آنان را نیز برگزید. یکی از این پیامبران حضرت ابراهیم (ع) است که طبق این آیه، همان‌گونه که خداوند خودش را برگزیده، آل آن حضرت را نیز برای مقام نبوت و امامت انتخاب نموده است. هر چند در آیه به صراحت از محمد(ص) و آل او یاد نشده است؛ اما پیش‌فرض این پژوهش این است که طبق آرای مفسران فریقین و برخی روایات تفسیری فریقین، آیه بر برتری پیامبر اسلام(ص) و آل ایشان نیز دلالت دارد. بدین معنا که در آیه ارتباطی میان ذریه ابراهیم(ع) و آل محمد(ص) وجود دارد. با توجه به آنچه بیان گردید، پرسش‌های زیر مطرح است:

۱. ارتباط آیه ۳۳ سوره آل عمران، با برگزیدگی «آل محمد(ص)» چیست؟

چگونگی دلالت آیه ۳۳ آل عمران بر برگزیدگی آل محمد (ص) ۳۹

۲. طبق دیدگاه‌های فریقین، دلالت «آل محمد (ص)» تمام مسلمانان را شامل

می‌شود یا افرادی خاص را مدّ نظر دارد؟

این پژوهش، در راستای پاسخ‌گویی به پرسش‌های مذکور، و اثبات برگزیدگی «آل محمد (ص)» طبق آیه ۳۳ سوره آل عمران، مستند به تفاسیر فریقین، و همچنین نقل شواهدی در انحصار «آل محمد (ص)» به اهل بیت (ع) و خاندان عصمت (ع)، با رویکرد تطبیقی و بیان وجوه اشتراک‌ها و افتراق‌های شیعه و اهل سنت در این موضوع و همچنین با اتخاذ روش توصیفی-تحلیلی به رشته تحریر در آمده است.

۲. چگونگی برگزیدگی «آل محمد (ص)» در آیه ۳۳ آل عمران در تفاسیر شیعه

مفسران شیعه، با استناد به آیه ۳۳ سوره آل عمران، پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع) را از ذریه حضرت ابراهیم (ع) محسوب نموده و آیه را دالّ بر برتری نبی مکرم (ص) و اهل بیت (ع) و برگزیدگی و عصمت ایشان می‌دانند. شیخ طوسی پس از نقل معنای لغوی «اصطفاء» و اختصاص برگزیدگی به بندگان خالص خداوند، وجوهی را برای «اصطفاء» در نظر می‌گیرد. سپس، در بیان مصداق «آل ابراهیم»، خاندان محمد (ص) را از ذریه ابراهیم (ع) به شمار می‌آورد و همچنین دلالت ظاهر و باطن آیه را بر برتری خاندان پیامبر (ص) و عصمت ایشان واضح می‌داند. (طوسی، بی تا: ۲، ۴۴۱)

طبرسی نیز پس از برشمردن وجوهی در مصداق «آل ابراهیم» و «آل عمران»، قول ارجح در مصداق «آل ابراهیم» را همان خاندان پیامبر (ص) می‌داند که اهل او هستند؛ همچنین عصمت افراد برگزیده را از آیه کریمه استنباط می‌کند. (طبرسی، ۱۳۷۲ش: ۲، ۳۷۴) لذا از دیدگاه طبرسی نیز دلالت آیه بر برتری آل محمد (ص) و عصمت ایشان واضح است.

اما ابوالفتوح رازی تفسیری متفاوت از دیگران پیرامون آیه بیان می‌دارد. وی مقصود از «آل عمران» را با استناد به اخبار اهل‌البیت (ع)، امیرالمؤمنین علی (ع) معرفی می‌کند و عمران را نام ابوطالب در تورات می‌داند. سپس هم‌چون دو مفسر پیشین، قول ارجح را در مصداق «آل ابراهیم»، پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (علیهم‌السلام) معرفی می‌کند (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ق: ۴/۲۸۵)

در تفسیر «جوامع‌الجامع» نیز، پس از آن‌که مقصود از «آل ابراهیم» را در آیه کریمه، پیامبر اکرم (ص) و ائمه پس از ایشان می‌داند، عصمت پیامبر (ص) و اهل‌بیت (ع) را از آیه برداشت می‌کند. (طبرسی، ۱۳۷۵ش: ۱، ۴۴)

هم‌چنین در تفسیر «شریف‌الاهیجی»، در توضیح مصداق خاندان ابراهیم (ع) و خاندان عمران (ع)، به روایتی از پیامبر (ص) اشاره شده که حضرت فرمودند: «آل ابراهیم منم و آل عمران، علی بن ابی طالب (ع) است.» و سپس برگزیدگی خاندان عترت (ع) را از آیه برداشت می‌کند. (شریف‌الاهیجی، ۱۳۷۳ش: ۱، ۳۱۵)

علامه طباطبایی، با استناد به ظاهر آیه، «آل ابراهیم» را پاکان از ذریه ایشان می‌داند که از جمله آن‌ها، اسماعیل (ع) و طاهرین از ذریه ایشان‌اند که سرور همه آن‌ها پیامبر اکرم (ص) و ائمه (ع) معصومین (ع) است. علامه، ضمن اشاره به آیه ۵۴ سوره نساء «أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَىٰ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ وَ آتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظِيمًا» و با استناد به سیاق این آیه و با رجوع به آیات قبل و بعد آن، دلالت آیه را در مقام انکار و اعتراض بر بنی‌اسرائیل می‌داند و مستند به این آیه، دودمان اسحاق و یعقوب را از «آل ابراهیم» خارج می‌کند و نتیجه می‌گیرد که «آل ابراهیم» تنها معصومین از دودمان اسماعیل‌اند که همان پیامبر اکرم (ص) و ذریه ایشان هستند. علامه در بحث روایی نیز، احادیثی از ائمه معصومین (ع) نقل می‌-

چگونگی دلالت آیه ۳۳ آل عمران بر برگزیدگی آل محمد (ص) ۴۱

کند که مؤید استدلال مذکور می‌باشند. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۳، ۲۵۷-۲۶۳). ایشان در توضیح انحصار «آل» در آیه کریمه و نفی گستردگی آن می‌نویسد: «در آیه شریفه، آل ابراهیم و آل عمران را هم از اصطفاشدگان شمرده، و کلمه «آل» به معنای خاص هر چیز است. راغب در مفردات خود گفته: بعضی گفته‌اند که کلمه «آل» قلب شده کلمه «اهل» است، برای اینکه همین «آل» وقتی کوچک می‌شود و می‌خواهند بگویند فلانی خاندانی کوچک دارد، می‌گویند او دارای اهل است، (راغب اصفهانی، بی‌تا: ۹۶) چیزی که هست کلمه «آل» این فرق را با کلمه «اهل» دارد که کلمه «آل» همواره به کلمه معرفه، آن‌هم معرفه‌ای که صاحب شعور باشد، اضافه می‌شود و هرگز بر کلمه نکره و بر زمان‌ها و مکان‌ها اضافه نمی‌شود، گفته می‌شود آل فلانی، ولی هیچ‌وقت نمی‌گویند: «آل رجل» بلکه همیشه به چیزی که شریف‌ترین و برترین فرد در صنف خویش باشد، اضافه می‌شود؛ مانند «آل الله» و «آل السلطان» به خلاف کلمه «اهل» که به همه کلمات نامبرده اضافه می‌شود، مختص به یک مورد و دو مورد نیست. پس مراد از آل ابراهیم و آل عمران، نزدیکان خاص از خاندان آن دو جناب است، و نیز از کسانی که به آن خانواده ملحق می‌شوند.» (طباطبایی، ۱۳۷۴ش: ۳، ۲۵۹)

طبق دیدگاه نویسنده تفسیر نمونه نیز، آل ابراهیم (ع)، شامل خود ابراهیم (ع)، موسی (ع)، عیسی (ع) و پیامبر اسلام (ص) است و برگزیدگان از آل ابراهیم و آل عمران، مختص جمعی از ذریه ایشان است؛ نه تمام نسل آن‌ها. مکارم شیرازی سپس با استناد به روایات اهل‌البیت (ع)، ائمه اطهار (ع) را از آل ابراهیم (ع) معرفی می‌کند و عصمت ایشان را از آیه استنباط می‌کند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱ش: ۳، ۵۲۱-۵۱۷)

ایشان تفاوت «آل» و «اهل» را مستند به کتاب‌های لغت بیان می‌دارد و شمول برگزیدگی آل ابراهیم و آل عمران به تمام فرزندان ایشان را نفی نموده و سپس آیه را فضیلتی بزرگ برای ذریه ابراهیم (ع) - که نبی مکرم (ص) و خاندان ایشان نیز از ذریه ابراهیم (ع) هستند - می‌داند. (همان، ۲: ۵۲۰)

در نتیجه طبق آرای مطرح شده مفسران شیعه، آیه بر برگزیدگی و عصمت پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع) که از نسل و ذریه ابراهیم (ع) هستند، دلالت دارد.

۳. چگونگی برگزیدگی «آل محمد (ص)» در آیه ۳۳ آل عمران در تفاسیر اهل سنت

بسیاری از مفسران اهل سنت نیز، ذیل آیه ۳۳ سوره آل عمران، علاوه بر این که «اصطفاء» و برتری را مربوط به خاندان ابراهیم (ع) و عمران (ع) می‌دانند، این برتری را به خاندان پیامبر اسلام (ص) نیز تعمیم داده‌اند.

طبری در تفسیرش، طی نقل روایتی با سند کامل از ابن عباس، پیرامون تفسیر آیه مذکور، «اصطفاء» و برگزیدگی را مربوط به مؤمنان آل ابراهیم (ع)، آل عمران (ع)، آل یاسین (ع) و آل محمد (ص) می‌داند. (طبری، ۱۴۱۲ق: ۳، ۱۵۶)

ابن ابی حاتم رازی نیز در تفسیرش، از ابن عباس همین معنا را نقل نموده و ذیل آیه ۳۳ سوره آل عمران، در بیان مصداق برگزیدگان می‌نویسد: «هم المؤمنون من آل ابراهیم و آل عمران و آل یاسین و آل محمد صلی الله علیه و سلم» (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ق: ۲، ۶۳۵)

نویسنده تفسیر «الجامع لأحكام القرآن» نیز همین تفسیر را به نقل از بخاری و ابن عباس می‌آورد و با استناد به این آیه و هم‌چنین آیه ۶۸ سوره آل عمران، پیامبر اسلام (ص) و خاندان او را از ذریه ابراهیم (ع) به شمار می‌آورد. (قرطبی، ۱۳۶۴ش: ۴، ۶۲)

چگونگی دلالت آیه ۳۳ آل عمران بر برگزیدگی آل محمد (ص) ۴۳

سیوطی در «الدر المنتور» از ابن جریر و ابی منذر و ابن ابی حاتم به طریق ابن عباس روایت می‌کند که مراد از آل ابراهیم و آل عمران، مؤمنان به خاندان ابراهیم، خاندان عمران، خاندان یاسین و خاندان محمد (ص) هستند؛ هم‌چنین در روایت بعدی ذیل این آیه، از عبد بن حمید و ابن جریر و ابن ابی حاتم به طریق قتاده روایت می‌کند که نبی اسلام (ص) از آل ابراهیم است. (سیوطی، ۱۴۰۴ق: ۲، ۱۷)

آلوسی در «روح المعانی» دلالت آیه را بر برگزیدگی آل محمد (ص) واضح می‌داند (آلوسی، ۱۴۱۵ق: ۲، ۱۲۶)

صاحب تفسیر «فتح‌القدیر»، دلالت آیه را بر برتری «آل محمد (ص)» طی روایتی از «ابی‌الدرداء» نقل می‌کند. (شوکانی، ۱۴۱۴ق: ۱، ۳۸۳)

اما برخی مفسران اهل سنت نیز دلالت آیه را بر ذریه بودن پیامبر (ص) و اهل بیت ایشان واضح می‌دانند. در تفسیر «تأویلات أهل السنة» ذیل این آیه، با استناد به آیه ۳۴ آل عمران: «ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ» که در آن، تأکید بر واژه «ذریه» به عنوان بدل از «آدم و نوحاً و آل ابراهیم و آل عمران» صورت گرفته است؛ یکی از وجوه معنایی مورد نظر از «آل ابراهیم» را با توجه به این نکته که پیامبر اکرم (ص) نیز در زمره این فرزندان جای می‌گیرد، فرزندان و نوادگان حضرت ابراهیم (ع) می‌داند. (ماتریدی، ۱۴۲۶ق: ۲، ۳۵۶)

ابن عطیه در تفسیر «المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز» و ثعالبی در تفسیر «الجواهر الحسان فی تفسیر القرآن» مستند به برخی روایات، دو دیدگاه تفسیری از «آل ابراهیم» ارائه می‌کنند. نخست این که منظور از «آل» همان فرزندان و نوادگان صلبی ابراهیم (ع) هستند که حضرت محمد (ص) و اهل بیتش را نیز شامل می‌شود. و

۴۴ دو فصلنامه تفسیر پژوهی

دوم آن‌که منظور از «آل ابراهیم» پیروان ابراهیم در تسلیم نزد خداست که قطعاً پیامبر اکرم (ص) و اهل بیتش از برترین‌های این دسته می‌باشند. (ابن عطیه، ۱۴۲۲ق: ۱، ۴۲۲؛ ثعالبی، ۱۴۱۸ق: ۲، ۳۳)

زمخشری در «کشاف» منظور از «آل» در ترکیب «آل ابراهیم» را فرزندان صُلبی ابراهیم (ع) می‌داند (زمخشری، ۱۴۰۷ق: ۱، ۳۵۴) که قطعاً پیامبر اکرم (ص) و اهل بیتش را نیز در بر می‌گیرد.

بغوی در «معالم التنزیل» در تفسیر آیه، بر حضور پیامبر اکرم (ص) در زمره «آل ابراهیم» تأکید می‌نماید. (بغوی، ۱۴۲۰ق: ۱، ۴۲۰)

فخر رازی ذیل آیه در توضیح مصداق «آل ابراهیم»، به فرزندان حضرت ابراهیم (ع) یعنی اسماعیل (ع) و اسحاق (ع) اشاره دارد و در ادامه فرزندان ایشان را برمی‌شمرد و نسل ابراهیم (ع) را تا پیامبر اکرم (ص) مستمر می‌داند که نور نبوت در این خاندان از نسلی به نسلی دیگر منتقل گردیده است. (فخر رازی، ۱۴۲۰ق: ۸، ۲۰۰) و همچنین از میان نظرات مختلف درباره مصداق «آل ابراهیم»، بهترین دیدگاه را دلالت «آل» بر حضرت محمد (ص) می‌داند. (فخر رازی، ۱۴۲۰ق: ۸، ۲۰۱)

بیضاوی نیز در تفسیر عبارت «آل ابراهیم»، فرزندان ابراهیم (ع) را مصداق عبارت دانسته که حضرت محمد (ص) نیز از نسل ابراهیم (ع) محسوب می‌گردد. (بیضاوی، ۱۴۱۸ق: ۲، ۱۳)

در نتیجه، مفسران مذکور، آیه را دالّ بر برتری «محمد و آل محمد (ص)» می‌دانند. در این راستا، آرای مفسران اهل سنت در دلالت آیه بر ذریه ابراهیم (ع) بودن رسول خدا (ص) و اهل بیت ایشان، و همچنین دلالت آیه بر برگزیدگی پیامبر (ص) و آلش واضح است.

چگونگی دلالت آیه ۳۳ آل عمران بر برگزیدگی آل محمد (ص) ۴۵

۴. شواهد انحصار واژه «آل» بر عترت پیامبر (ص)

بررسی دیدگاه‌های فریقین پیرامون دلالت آیه بر اصطفا‌ی «آل محمد (ص)» نشان می‌دهد که نظریات مذکور مفسران فریقین ذیل این آیه، در دلالت آیه بر برگزیدگی «آل» پیامبر (ص) مشترک‌اند. اما مفسران شیعه، به وضوح کلمه «آل» را به عترت پیامبر (ص) که همان ائمه معصومین (ع) هستند؛ تفسیر نموده‌اند و برخی نیز از این آیه، عصمت ائمه اطهار (ع) را استنباط نموده‌اند. بسیاری از مفسران اهل سنت، هر چند که آیه را دالّ بر عصمت نمی‌دانند؛ ولی برتری «آل محمد (ص)» را از آن استنباط نموده‌اند. توضیحات برخی از مفسران اهل سنت در بیان مصادیق «آل»، متفاوت است اما اکثر این مفسران در دلالت مصداقی «آل ابراهیم» بر فرزندان ابراهیم (ع) تأکید ورزیده‌اند و پیامبر اکرم (ص) و عترتشان (ع) را که از نسل ابراهیم (ع) می‌باشند، از مصادیق آیه معرفی می‌کنند و در نفی دلالت آیه بر تمام امت پیامبر (ص) شواهدی را مطرح نموده‌اند.

اما علاوه بر توضیحات مذکور، پیرامون انحصار «آل» بر ائمه معصومین (علیهم‌السلام)

شواهدی وجود دارد که عبارت‌اند از:

۴-۱. شواهد قرآنی

یکی از راه‌هایی که به تفسیر بهتر آیات قرآن کمک شایانی می‌نماید، دقت در سیاق آیات است. چنانچه قبلاً نقل شد، در آیه بعدی این سوره که در آن بحث از «ذریه» ابراهیم شده، به گسترش نسل به نسل ذریه ابراهیم اشاره گردیده است. هم‌چنین با عنایت به آیات ما بعد آن که درباره فرزندآوری همسر عمران (ما در حضرت مریم (س)) و همسر حضرت زکریا (ع) و حضرت مریم (س) است؛ می‌توان این‌گونه

استنباط نمود که منظور از «آل» در آیه ۳۳ به فرزندان و نوادگان و به طور کلی به نسل بر می‌گردد. (آل عمران/۴۰-۳۵)

علاوه بر آیه ۳۳ سوره آل عمران، در آیه ۵۴ سوره نساء، بار دیگر از برتری «آل ابراهیم» سخن به میان آمده است. در این آیه می‌خوانیم: «أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَىٰ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ وَ آتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظِيمًا» بررسی تطبیقی این آیه در تفاسیر فریقین نیز نشان می‌دهد که مفسران شیعه و اهل سنت، ذیل این آیه نیز، آل محمد (ص) را از ذریه ابراهیم (ع) شمرده‌اند.

ابن ابی حاتم رازی در تفسیرش، ذیل این آیه و به نقل از ابن عباس، آل محمد (ع) را از خاندان ابراهیم (ع) می‌شمارد. (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ق: ۳، ۹۷۸) در تفسیر «بحر العلوم» نیز همین معنا از ابن عباس نقل گردیده است. (سمرقندی، ۱۴۱۶ق: ۱، ۳۱۰) در تفسیر «مجمع البیان»، ذیل این آیه و در بیان مصداق «آل ابراهیم» آمده است: «مقصود، پیامبر (ص) و آلش می‌باشند؛ چنان‌که از امام باقر (ع) منقول است و مراد از "فضل"، نبوت و امامت آل ایشان است.» (طبرسی، ۱۳۷۲ش: ۵، ۱۹۱) نویسنده تفسیر «روض الجنان» نیز، «آل ابراهیم» را شامل محمد (ص) و اهل بیت او (ع) می‌داند، و مراد از کتاب را «قرآن»، مقصود از «حکمت» را نبوت، و منظور از «ملک عظیم» را امامت می‌داند. (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ق: ۵/۳۹۷)

علامه طباطبایی در مصداق «آل ابراهیم» ذیل این آیه، دو احتمال بیان می‌کند:

۱. مراد از «آل ابراهیم» یا رسول الله (ص) و اهل بیت او (ع) هستند که همه آن‌ها نواده‌های جناب اسماعیل (ع) می‌باشند.

۲. مراد از «آل ابراهیم»، مطلق «آل ابراهیم» است؛ چه اولاد اسماعیل (ع) و چه نواده‌های اسحاق (ع) که در هر حال، شامل رسول خدا (ص) نیز می‌شود. (طباطبایی،

چگونگی دلالت آیه ۳۳ آل عمران بر برگزیدگی آل محمد (ص) ۴۷

لذا بر اساس تفاسیر مطرح شده ذیل آیه ۵۴ سوره نساء، «آل محمد (ص)» از «آل ابراهیم» هستند و انحصار «آل محمد (ص)» به ائمه معصومین (ع)، طبق تفاسیر مطرح شده، واضح است.

علاوه بر آیه مذکور، در برخی از آیات قرآن کریم، به برتری «آل پیامبر (ص)» بر دیگران تأکید شده است. این آیات مورد استناد ائمه معصومین (ع) در استدلال‌هایی که پیرامون برتری خود بر دیگران داشتند، قرار گرفته است و در اثبات انحصار واژه «آل» به ائمه معصومین (ع) از این آیات بهره گرفته‌اند. به عنوان نمونه، امام رضا (ع) در جلسه مناظره‌ای که در مجلس مأمون و با حضور برخی علما تشکیل شده بود، به آیات گوناگونی در اثبات برتری «آل محمد (ص)» بر دیگران استدلال نمودند. در قسمتی از مناظره، حضرت در توضیح هفتمین آیه در معنای «إِصْطَفَى» و برگزیدگی خاندان پیامبر (ص)، آیه ۵۶ سوره مبارکه احزاب را شاهد می‌آورد: «إِنَّ اللَّهَ وَ مَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَ سَلِّمُوا تَسْلِيمًا» ایشان پس از بیان آیه می‌فرماید: دشمنان خود می‌دانستند که وقتی این آیه نازل شد بعضی گفتند یا رسول الله (ص)! ما فهمیدیم باید چگونه تسلیم باشیم اما صلوات بر شما چگونه است؟» حضرت در ادامه این دعا را بیان فرمودند: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ عَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَ عَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مُجِيدٌ» سپس حضرت فرمودند: «آیا در این مورد اختلافی دارید؟» عرض کردند: خیر. مأمون نیز پس از تأیید مطلب امام (ع) در مورد واژه «آل» و معنای آن از حضرت، شاهد قرآنی طلب کرد. حضرت به آیات ابتدایی سوره مبارکه «یس» اشاره نمودند که می‌فرماید: «يَسْ وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (یس/۴-۱) و از حاضران می‌پرسد که منظور از «یس» کیست؟ علمای حاضر، در جواب گفتند: «یس»

محمد(ص) است، کسی شکی در آن ندارد. حضرت در ادامه می‌فرماید: «خداوند به محمد(ص) و آل محمد(ع) با نزول آیه، مقامی عنایت فرموده که کسی به کنه آن نمی‌تواند برسد، مگر این‌که آن را درک نماید.» و سپس با بیان شواهدی از قرآن کریم، صلوات و درود بر آل پیامبر(ص) را ثابت می‌نماید. از جمله آنان حضرت می‌فرماید: «دلیل بر این مطلب آن است که خداوند جز بر پیامبران، سلام نفرستاده؛ چنان‌که می‌فرماید: «سَلَامٌ عَلٰی نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ» (صافات: ۷۹)، «سَلَامٌ عَلٰی اِبْرَاهِيمَ» (صافات: ۱۰۹)، «سَلَامٌ عَلٰی مُوسٰى وَ هٰرُونَ» (صافات: ۱۲۰)، خداوند در این آیات فرموده: سلام بر آل نوح و سلام بر آل ابراهیم و نه سلام بر آل موسی و هارون (علیهم السلام)، ولی فرموده: «سَلَامٌ عَلٰی آلِ يٰسِينَ» (صافات: ۱۳۰)، در نتیجه صلوات فرستادن به آل پیامبر(ص) با این دو آیه ثابت گردید.» (ابن بابویه، ۱۳۷۳ش: ۱، ۴۸۵-۴۸۷)

در نتیجه، طبق آیات مذکور و تفاسیر مطرح شده فریقین، انحصار «آل» به ائمه اهل‌البیت (ع) واضح است.

۲-۴. روایات تفسیری

در بسیاری از روایات تفسیری نقل شده از معصومین(ع) و صحابه، پیرامون آیه ۳۳ سوره آل‌عمران، به برتری پیامبر(ص) و خاندان ایشان(ع) و برگزیدگی ایشان تأکید شده است؛ هم‌چنین انحصار واژه «آل» به ائمه معصومین(ع) در این روایات مورد تأکید قرار گرفته است.

در تفسیر عیاشی، ذیل آیه مورد بحث، روایتی از امام باقر(ع) نقل شده است که حضرت، خاندان عترت(ع) را از مصادیق آیه و ذریه ابراهیم(ع) معرفی نموده و

چگونگی دلالت آیه ۳۳ آل عمران بر برگزیدگی آل محمد (ص) ۴۹

برگزیدگی ایشان را متذکر شدند. (عیاشی، ۱۳۸۰ش: ۱، ۱۶۸، ۲۹) و در روایتی دیگر از امام صادق (ع) نقل می‌کند که حضرت در تفسیر قول خداوند: «إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى...» فرمودند: «هُوَ آلِ اِبْرَاهِيمَ وَ آلُ مُحَمَّدٍ عَلَى الْعَالَمِينَ» (همان، ح ۳۰)

در «علل الشرایع» صدوق نیز، طی روایتی، پیامبر اکرم (ص) و خاندان ایشان از نسل ابراهیم (ع) معرفی شده‌اند. (ابن بابویه، ۱۳۸۰ش: ۱، ۱۱۱)

نعمانی، پیرامون آیه مورد بحث، روایتی را نقل می‌کند که با موضوع ظهور منجی در آخر الزمان گره خورده است. طبق این روایت، حضرت مهدی (عج) پس از ظهور، و در معرفی خود و خاندان پیامبر (ص) به آیه ۳۳ آل عمران اشاره می‌کنند و خود را یادگار آدم (ع)، به جا مانده از نوح (ع)، برگزیده از ابراهیم (ع) و خلاصه‌ای از محمد (ص) معرفی می‌کند. (نعمانی، ۱۳۹۷ق: ۲۸۱)

نویسنده کتاب «دعائم الإسلام»، روایتی از امام صادق (ع) نقل کرده است که حضرت، «آل محمد (ص)» را منحصر به ائمه معصومین (ع) دانسته‌اند که خداوند ایشان را از هر گونه رجس و پلیدی محفوظ داشته است. (ابن حیون، ۱۳۸۵ق: ۱، ۲۹)

حسینی استرآبادی طی نقل روایتی از ابن عباس، به استدلال امام علی (ع) به آیه ۳۳ آل عمران، پیرامون برتری «عتره هادیه» و خاندان نبوت (ع) بر دیگران اشاره نموده است. (استرآبادی، ۱۴۰۹ق: ۱۱۳)

در منابع روایی اهل سنت نیز، بخاری از ابن عباس ذیل آیه: «إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى آدَمَ وَ نُوحًا وَ آلِ اِبْرَاهِيمَ وَ آلِ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ»، نقل کرده است: «وَ آلِ عِمْرَانَ الْمُؤْمِنُونَ مِنْ آلِ اِبْرَاهِيمَ، وَ آلِ عِمْرَانَ، وَ آلِ يَاسِينَ، وَ آلِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ يَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ: «إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ» وَ هُمَا الْمُؤْمِنُونَ؛ آل عمران، مؤمنانی از

آل ابراهیم، آل عمران، آل یاسین و آل محمد(ص) است و مقصود از مؤمنان در آیه: «إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ، همان مؤمنان اند» (بخاری، ۱۴۰۷ق: ۴، ۱۳۸) در توضیح انحصار «آل» بر اهل بیت(ع) و عترت پیامبر(ص) طبق این روایت باید گفت: برداشت‌های متفاوتی از واژه «آل» در میان علمای اهل سنت وجود دارد؛ اما هنگامی که به پیامبران به خصوص پیامبر اکرم(ص) نسبت داده می‌شود، بر اهل بیت(ع) ایشان دلالت دارد. از جمله آن‌ها، روایاتی است که درباره عدم تخصیص صدقه به آل محمد(ع) وارد شده است. این روایات به وضوح نشان‌گر انحصار ترکیب «آل محمد» به حضرت علی(ع) و حضرت فاطمه(س) و فرزندان ایشان(ع) دارد. (به-عنوان نمونه رک: بخاری، ۱۴۰۷ق: ج ۲، ص ۱۲۶ و ج ۵، ص ۲۰ و ج ۵، ص ۱۳۹؛ مسلم، بی تا: ج ۲، ص ۷۵۴-۷۵۱)

همچنین در توضیح دلالت انحصاری «آل» بر اهل بیت پیامبر(ص) باید گفت: در برخی منابع روایی فریقین، صلواتی از رسول خدا(ص) نقل شده است که نشان‌دهنده انحصار واژه «آل» به اهل بیت(ع) است. حاکم نیشابوری در کتاب «مستدرک علی الصحیحین» و در نقل فضایل اهل بیت(ع)، پس از آن که پنج روایت را پیرامون نزول آیه ۳۳ احزاب (آیه تطهیر) در شأن اهل بیت(ع) نقل می‌کند، چگونگی صلوات بر ایشان را این‌گونه روایت می‌نماید: «قولوا: اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَي مُحَمَّدٍ وَّ عَلَي آلِ مُحَمَّدٍ، کَمَا صَلَّيْتَ عَلَي إِبْرَاهِيمَ، وَّ عَلَي آلِ إِبْرَاهِيمَ، إِنَّكَ حَمِيدٌ مَّجِيدٌ، اللَّهُمَّ بَارِكْ عَلَي مُحَمَّدٍ، وَّ عَلَي آلِ مُحَمَّدٍ، کَمَا بَارَكْتَ عَلَي إِبْرَاهِيمَ وَّ عَلَي آلِ إِبْرَاهِيمَ، إِنَّكَ حَمِيدٌ مَّجِيدٌ» (حاکم نیشابوری، ۱۴۱۷ق: ۳، ۱۷۱) خاطر نشان می‌گردد این صلوات خاص بر آل محمد(ص) را، با همین الفاظ که در حدیث فوق ذکر گردید، محمد بن اسماعیل بخاری و مسلم نیشابوری در صحیح خود نقل کرده‌اند. (بخاری، ۱۴۰۷ق: ۱، ۶۱۸؛ نیشابوری، بی تا: ۱، ۲۰۸)

چگونگی دلالت آیه ۳۳ آل عمران بر برگزیدگی آل محمد (ص) ۵۱

همان گونه که ملاحظه می‌گردد، صلوات بر «آل محمد (ص)» در این روایت، با صلوات و درود بر خاندان ابراهیم (ع) گره خورده است. حاکم نیشابوری، بعد از نقل روایاتی که پیرامون فضل اهل البیت (ع) نقل کرده است، و اهل بیت (ع) و آل پیامبر را منحصر در علی (ع)، فاطمه (س)، حسن (ع) و حسین (ع) دانسته است، صلوات مذکور را نقل کرده است. در نتیجه می‌توان گفت، مقصود از «آل محمد (ص)» در این صلوات، همان اهل بیت (ع) ایشان‌اند که همان ائمه معصومین (ع) از ذریه ایشان می‌باشند.

۳-۴. اضافه تفسیری

از جمله آیاتی که پیرامون آن، اضافه تفسیری نقل شده و با استفاده از روش تفسیر مزجی، تأویل و تفسیر آیه بیان گردیده است، آیه ۳۳ سوره آل عمران می‌باشد. این تفسر مزجی، توسط برخی ائمه معصومین (ع) و صحابه در خلال آیه نقل شده است. روایات تفسیری که در این زمینه نقل گردیده است، می‌تواند کمک شایانی جهت تبیین انحصار «آل محمد (ص)» به ائمه اهل بیت (ع) نماید.

در منابع تفسیری و روایی شیعه، در تفسیر قمی، ذیل این آیه اضافه تفسیری به این مضمون نقل گردیده است: «نَزَلَ وَ آلِ عِمْرَانَ وَ آلِ مُحَمَّدٍ عَلَى الْعَالَمِينَ» (قمی، ۱۳۶۳ق: ۱، ۱۰۰؛ استرآبادی، ۱۴۰۹ق: ۱۱۲)

فرات کوفی نیز به صورت معنعن از «حُمران» نقل نموده است که امام صادق (ع) آیه را بدین صورت قرائت می‌فرمودند: «إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى آدَمَ وَ نُوحًا وَ آلِ اِبْرَاهِيمَ وَ آلِ مُحَمَّدٍ عَلَى الْعَالَمِينَ» (فرات کوفی، ۱۴۱۰ق: ۷۸)

ابن عقده کوفی در کتاب «فضائل امیر المؤمنین (ع)»، به نقل از اعمش و شقیق، این اضافه تفسیری را به مصحف ابن مسعود نسبت می‌دهد. (ابن عقده، ۱۴۲۴ق: ۱۸۴)

در برخی روایات تفسیری اهل سنت نیز این اضافه تفسیری نقل شده است. حاکم حسکانی در «شواهد التنزیل»، ۳ روایت، ذیل این آیه نقل کرده است که در هر سه مورد، این اضافه تفسیری نقل گردیده است. حسکانی پس از نقل این روایات، نظر خود پیرامون این قرائت از آیه این گونه بیان می‌دارد: «قلت: إن لم تثبت هذه القراءة فلا شك في دخولهم في الآية لأنهم آل ابراهيم؛ گفتیم: اگر این قرائت ثابت نشد نیز شکی در این مطلب نیست که آن‌ها نیز در آیه داخل می‌شوند؛ چرا که ایشان خاندان ابراهیم هستند.» (حسکانی، ۱۴۱۱ق: ۱، ۱۵۳)

نویسنده تفسیر «البحر المحیط» نیز این قرائت از آیه را به مصحف ابن مسعود نسبت می‌دهد. (ابوحیان، ۱۴۲۰ق: ۳، ۱۱۱)

نتیجه

پرسش کلیدی این پژوهش، چگونگی ارتباط آیه ۳۳ سوره آل عمران (إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى...)) با برگزیدگی «آل محمد (ص)» از دیدگاه مفسران فریقین است. این پژوهش، نقل آرای مفسران فریقین که آیه را دالّ بر برگزیدگی «آل محمد (ص)» دانسته‌اند؛ و ذکر شواهد انحصار واژه «آل» بر خاندان عصمت (ع) را رهیافتی مناسب جهت پاسخ‌گویی به این پرسش می‌داند و نشان می‌دهد:

۱. مفسران شیعه، ظاهر و باطن آیه ۳۳ آل عمران را دالّ بر برگزیدگی اهل بیت (ع) می‌دانند و یکی از مصادیق «آل ابراهیم» را در آیه مذکور، «آل محمد (ص)» معرفی می‌کنند. همچنین دلالت واژه «آل» بر اصطفا‌ی ائمه معصومین (ع) در تفاسیر شیعه به وضوح بیان گردیده است. مستندات مفسران شیعه در صدور دیدگاه تفسیری مذکور، استفاده از سیاق آیه، روایات تفسیری و همچنین استفاده از روش تفسیری قرآن با قرآن است.

چگونگی دلالت آیه ۳۳ آل عمران بر برگزیدگی آل محمد (ص) ۵۳

۲. بسیاری از مفسران اهل سنت، ذیل آیه ۳۳ آل عمران، علاوه بر مصادیق برگزیدگان در آیه، «محمد و آل محمد (ص)» را نیز جزو مصادیق افراد برگزیده «آل ابراهیم» معرفی نموده‌اند. در روایات وارده در صحیحین نیز بر تحریم صدقه بر آل محمد (ص) تأکید گردیده است.

۳. بر اساس شواهد قرآنی و روایی، دلالت مصداق «آل محمد (ص)» بر ائمه معصومین (ع) روشن است و می‌توان با استناد به برخی آیات قرآن کریم و برخی روایات تفسیری فریقین، دیدگاه مفسران شیعه که عترت طاهره (ع) و ائمه معصومین (ع) را از مصادیق برگزیدگان در آیه ۳۳ آل عمران شمرده‌اند؛ اثبات نمود. در آیه ۵۴ سوره نساء، سخن از ایتای برخی امتیازها به خاندان ابراهیم (ع) به میان آمده است. طبق دیدگاه مفسران فریقین و بنابر روایات تفسیری، این آیه نیز به برتری «آل محمد (ص)» تأکید دارد. همچنین طبق استدلال امام رضا (ع) به آیات ابتدایی سوره «یس» و همچنین آیه ۳۰ سوره صافات، برگزیدگی «آل محمد (ص)» با استناد به آیات قرآن و استفاده از روش تفسیری قرآن با قرآن ثابت می‌شود.

۴. طبق روایات تفسیری منقول در تفاسیر فریقین، آیه بر برتری «آل محمد (ص)» دلالت دارد و انحصار «آل محمد (ص)» به ائمه معصومین (ع) طبق این روایات تفسیری قابل اثبات است. همچنین در برخی روایات، تفسیری مزجی از آیه نقل شده است و به برخی مصحف‌ها نسبت داده شده است. در این روایات، اضافه تفسیری «و آل محمد» لابه‌لای آیه «إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَ نُوحًا وَ آلَ اِبْرَاهِيمَ وَ آلَ عِمْرَانَ عَلَيَّ الْعَالَمِينَ» نقل گردیده است. این معنا نیز شاهی بر انحصار «آل» بر مصادیقی خاص است. در برخی روایات نیز، به صلواتی از پیامبر (ص) اشاره شده که حضرت،

صلوات و تحیت بر «آل» خود را به مسلمانان آموزش دادند. برخی علمای اهل سنت، از جمله حاکم نیشابوری، این صلوات را در قسمت نقل فضایل اهل بیت (ع) آورده‌اند که شاهدهی است بر انحصار معنای «آل» به اهل بیت عصمت (ع).

کتابنامه

۱. قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
۲. آلوسی، سید محمود؛ (۱۴۱۵ق)، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دارالکتب العلمیة.
۳. ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد؛ (۱۴۱۹ق)، تفسیر القرآن العظیم (ابن ابی- حاتم)، ریاض: مکتبه نزار مصطفی الباز.
۴. ابن بابویه، محمد بن علی؛ (۱۳۸۰ش)، علل الشرائع، ترجمه ذهنی تهرانی، قم: بی جا.
۵. -----؛ (۱۳۷۳)، عیون أخبار الرضا (ع)، ترجمه حمیدرضا مستفید، علی اکبر غفاری، تهران: نشر صدوق.
۶. ابن حیان، نعمان بن محمد؛ (۱۳۸۵)، دعائم الإسلام، قم: مؤسسه آل البيت (ع).
۷. ابوحیان، محمد بن یوسف؛ (۱۴۲۰ق). البحرالمحیط فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالفکر.
۸. ابوالفتوح رازی، حسن بن علی؛ (۱۴۰۸ق)، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
۹. ابن عقده، احمد؛ (۱۴۲۴)، فضائل امیرالمؤمنین (ع)، قم، انتشارات دلیل.
۱۰. استرآبادی، علی؛ (۱۴۰۹ق). تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة، قم: جماعة المدرسین فی الحوزة العلمیة بقم.
۱۱. اشکوری، محمد بن علی؛ (۱۳۷۳ش)، تفسیر شریف لاهیجی، تهران، دفتر نشر داد.

چگونگی دلالت آیه ۳۳ آل عمران بر برگزیدگی آل محمد (ص) ۵۵

۱۲. بخاری، محمد بن اسماعیل؛ (۱۴۰۷ق)، صحیح البخاری، بیروت، دار ابن کثیر.
۱۳. بلخی، - مقاتل بن سلیمان؛ (۱۴۲۳ق)، تفسیر مقاتل بن سلیمان، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۱۴. بیضاوی، عبدالله بن عمر؛ (۱۴۱۸ق)، أنوار التنزیل و أسرار التأویل (تفسیر البیضاوی)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۵. حدادیان، عبدالرضا؛ مؤدب، سیدرضا؛ (۱۳۹۱)، بررسی دلالتی روایات تحریف‌نما در تفسیر عیاشی، حدیث پژوهی: پاییز و زمستان، شماره ۸، ص ۱۴۱-۱۶۶.
۱۶. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله؛ (۱۴۱۷ق)، المستدرک علی الصحیحین، مصر، دار الحرمین للطباعة و النشر.
۱۷. حسکانی، عبیدالله بن عبدالله؛ (۱۴۱۱ق)، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، تهران: وزارت ارشاد اسلامی.
۱۸. سمرقندی، نصر بن محمد بن احمد؛ (۱۴۱۶ق)، تفسیر بحر العلوم، بیروت: دار الفکر.
۱۹. سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن؛ (۱۴۰۴ق)، الدر المنثور فی تفسیر المأثور، قم، کتاب‌خانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
۲۰. شوکانی، محمد؛ (۱۴۱۴ق)، فتح القدر، دمشق: دار ابن کثیر.
۲۱. طباطبایی، سید محمدحسین؛ (۱۳۷۴ش)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۲. طبرسی، فضل بن حسن؛ (۱۳۷۵ش)، تفسیر جوامع الجامع، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۲۳. -----؛ (۱۳۷۲ش)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: ناصر خسرو.
۲۴. طبری، ابوجعفر محمد بن جریر؛ (۱۴۱۲ق)، جامع البیان عن تأویلات القرآن، بیروت: دارالمعرفة.
۲۵. طوسی، محمد بن حسن؛ (بی تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۶. عیاشی، محمد بن مسعود؛ (۱۳۸۰)، تفسیر عیاشی، تهران: چاپ‌خانه علمیه.
۲۷. فرات کوفی، فرات بن ابراهیم؛ (۱۴۱۰ق)، تفسیر الفرات الکوفی، تهران: وزارت ارشاد اسلامی.

۵۶ دو فصلنامه تفسیر یژوهی

۲۸. قرطبی، محمد بن احمد؛ (۱۳۶۴ش)، الجامع لأحكام القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
۲۹. القشیری النیسابوری، مسلم بن الحجاج ابوالحسن؛ (بی تا)، المسندالصحيح المختصرینقل العدل عن العدل الى رسول الله صلى الله عليه وسلم، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۳۰. قمی، علی بن ابراهیم؛ (۱۳۶۳ق)، تفسیر قمی، تحقیق: طیب موسوی جزایری، قم: دارالکتاب.
۳۱. ماتریدی، محمد بن محمد؛ (۱۴۲۶ق)، تأویلات أهل السنة (تفسیر الماتریدی)، بیروت: دارالکتب العلمیة.
۳۲. مکارم شیرازی، ناصر؛ (۱۳۷۱ش)، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الإسلامیة.
۳۳. نعمانی، محمد بن ابراهیم؛ (۱۳۹۷ق)، الغیبة للنعمانی، تهران: نشر صدوق.
۳۴. نیشابوری، مسلم بن حجاج؛ (بی تا)، صحیح مسلم، بیروت، دارالفکر: بی تا.